

ЦИВІЛІСТИКА

ГУЙВАН П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
професор
(Полтавський інститут бізнесу)

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-10>

**НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І БЕЗСТОРОННІСТЬ СУДОВОЇ ВЛАДИ
ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ПОКАЗНИК СПРАВЕДЛИВОГО СУДОЧИНСТВА**

У роботі проведено дослідження питання про об'єктивність і безсторонність судового розгляду цивільних справ. Визначено європейські критерії незалежності правозастосовного органу. Встановлення фактичного стану неупередженості органу судівництва має відбуватися шляхом задіяння об'єктивного та суб'єктивного критеріїв оцінки. Наведені та конкретизовані основні чинники кожного з них. Встановлено, що критерій справедливості правосуддя визначається ступенем дотримання цілої системи гарантій, до числа яких належать механізми як матеріально-правового, так і процесуального характеру. Відтак справедливий судовий розгляд полягає у сукупності послідовних дій щодо розгляду й вирішення по суті справи, яка передана на розгляд суду і належить до його компетенції. Зазначені критерії є результатом імплементації у правову систему держави вимог справедливості, таких як рівність (зокрема перед законом і судом), неупередженість у здійсненні правосуддя, пропорційність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню тощо. Детально досліджені питання конкретних вчинків правозастосовного органу, аби забезпечити реальну незалежність: від добору та призначення суддів до розподілу судових справ і винесення вердиктів.

Детально проаналізована практика Європейського суду з прав людини з питань дотримання вільного та незалежного судівництва. Вивчені оцінки Суду щодо визначення правового поняття «упередженість», яке має окремі усталені практикою критерії, пов'язані з наданням переваг одній зі сторін спору. Встановлені правові підстави для вибуття конкретного судді з процесу, досліджено відмінності у підходах у національному та міжнародному правозастосуванні.

У роботі зроблено висновок, що визначальним чинником є незалежність і безсторонність органу правосуддя, що входять до визначення поняття справедливого суду. Незалежність і неупередженість судді має досягатися комплексом організаційних заходів, таких як автоматичний порядок розподілу справ у суді, визначені критерії притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, відповідальність за втручання у професійну діяльність судді. Незалежність суду є дуже істотною ознакою юрисдикційного органу, яка значною мірою у сприйнятті пересічних громадян визначає ефективність діяльності цього органу.

Ключові слова: незалежний суд, справедливий розгляд справи.

A study on the objectivity and impartiality of the trial of civil cases was conducted. Defined European criteria for the independence of the law enforcement authority. It is noted that the establishment of the actual state of the impartiality of the judicial

authority must occur through the use of objective and subjective evaluation criteria. The main factors of each of them are given and specified. It is established that the criterion of justice is determined by the degree of compliance with the whole system of guarantees, which include both substantive and procedural mechanisms. Consequently, a fair trial consists of a series of consecutive review and decision actions on the merits of the case referred to the court and which falls within its competence. These criteria are the result of the implementation of the requirements of justice in the legal system of the state – such as equality (in particular before the law and the court), impartiality in the administration of justice, proportionality of legal responsibility to the perfect offense, and the like. The questions of specific actions of the law-enforcement body are examined in detail in order to ensure real independence, starting from the selection and appointment of judges to the distribution of court cases and the issuance of verdicts.

Analyzed in detail the practice of the ECHR in respect of compliance with free and independent legal proceedings. The Court's assessments of the definition of a legal notion of "bias", which has certain established in practice criteria related to the provision of advantages to one of the parties to a dispute, are studied. The legal grounds for leaving a specific judge out of the process are established, differences in approaches in national and international law enforcement are investigated.

The work concluded that the determining factor is the independence and impartiality of the judicial authority, which are included in the definition of the concept of a fair court. At the same time, the independence and impartiality of a judge should be achieved by a set of organizational measures, such as automatic ordering of cases in court, defining criteria for bringing a judge to disciplinary responsibility, responsibility for interfering with a judge's professional activities. The independence of the court is a very significant feature of a jurisdictional body, and to a large extent, in the perception of ordinary citizens, it determines the effectiveness of the activities of this body.

Key words: *independent court, fair trial, disqualification of a judge.*

Вступ. Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право при вирішенні спору щодо його прав і обов'язків цивільного характеру або при встановленні обґрунтованості висунутого проти нього кримінального обвинувачення на справедливий і публічний розгляд в межах розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним на основі закону. Власне кажучи, міжнародно-правові стандарти справедливого та чесного правосуддя спрямовані на сприяння досягненню юридично організованого й охоронюваного суспільства [1, с. 65]. З цією метою для досягнення методологічної визначеності в науковій літературі вибудована система якісних критеріїв, що характеризує належну діяльність органів судівництва з метою досягнення задекларованого результату. У процесуальному відношенні складові елементи цієї системи практично збігаються зі структурою наведеного конвенційного припису: справедливим буде розгляд справи у суді, який побудовано на принципах рівноправності сторін, однакової можливості доступу до правосуддя; змагальності; публічності здійснення правосуддя; незалежності та неупередженості суду; ефективної участі сторін у розгляді справи; дотримання права на захист; розумного строку розгляду справи [2, с. 51].

Критерій справедливості правосуддя визначається ступенем дотримання цілої системи гарантій, до числа яких належать механізми як матеріально-правового, так і процесуального характеру. Одним із них є незалежність і безсторонність органу правосуддя, що входять до визначення поняття справедливого суду. Незалежність суду є дуже істотною ознакою юрисдикційного органу, яка значною мірою у сприйнятті пересічних громадян визначає ефективність діяльності цього органу. Це особливо показово в середовищі нашого національного

судівництва, яке, за численними опитуваннями суспільної думки, є схильним до незаконних впливів із боку влади, бізнесу та інших не правових осередків. Тож безсторонність суду має означати його діяльність виключно на основі чинного законодавства, враховуючи принцип верховенства права, на підставі професійних знань і власної правосвідомості, виключаючи будь-який сторонній вплив і підконтрольність. Інакше кажучи, незалежність судді означає відсутність будь-якої зацікавленості у відправленні правосуддя, об'єктивність і повну безсторонність щодо учасників процесу.

Власне неупередженість як ознака справедливого судового розгляду означає рівне ставлення суду до учасників, вирішення спору як нейтральним і безстороннім фахівцем без надання комусь переваг. Право на справедливий судовий процес можна не просто віднести до числа основних прав людини, а й визначити його як сукупність базових стандартів організації судочинства у правовій демократичній державі. Право на справедливий суд передбачає необхідність забезпечення цілої групи інших фундаментальних можливостей людини, зокрема таких, як змагальність і рівність сторін у процесі, право на захист і кваліфіковану юридичну допомогу, право захищати себе особисто, право на розгляд справи незалежним і компетентним судом, що діє на основі закону [3, с. 259].

Постановка завдання. Справедливий судовий розгляд полягає у сукупності послідовних дій щодо розгляду й вирішення по суті справи, яка передана на розгляд суду і належить до його компетенції. Зазначені критерії є результатом імплементації у правову систему держави вимог справедливості, таких як рівність (зокрема перед законом і судом), неупередженість у здійсненні правосуддя, пропорційність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню тощо. За допомогою реалізації цих критеріїв положення сторін у процесі розгляду справи буде справедливо урівноважено [4, с. 183].

Питання справедливого судочинства і, зокрема, незалежності судового розгляду були предметом наукового дослідження таких вчених, як С. Алексєєв, В. Городовенко, А. Селіванов, О. Капліна, М. Козюбра, Н. Сібільова, Р. Куйбіда, В. Шишкін, О. Хотинська-Нор та ін. Водночас окремо проблематика упередженого судочинства практично не розглядалася. Між тим, вади ефективності та дієвості судових вердиктів, пов'язані з прихильністю юрисдикційного органу до однієї, зазвичай економічно чи адміністративно більш сильної сторони, дедалі частіше і відвертіше проявляються у національній системі судочинства. Питання особливо актуальне на нинішньому етапі, коли задекларована і проводиться реформа суддів. У цьому процесі має широко застосовуватися міжнародний досвід, передовсім – практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), чого поки що не спостерігається. Відтак метою роботи є узагальнення міжнародних напрацювань у цій царині задля належного адаптування їх в українському правовому полі.

Результати дослідження. Питанням справедливого розгляду справ незалежним судом приділяється значна увага різними міжнародними суспільними інституціями. Так, на засіданні Комітету ООН з прав людини, яке проводилося 23 серпня 2007 р., в межах Зауважень загального порядку № 32 до Міжнародного Пакту про Громадянські і Політичні Права було вказано, що всі особи наділяються правом на публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону (п. 2). Вимога щодо компетентності, незалежності та безсторонності суду є абсолютним правом, яке не підпадає під будь-які винятки (п. 19) [5]. Окремі акти міжнародного права конкретизують заходи, покликані забезпечити справжню незалежність суддів. Скажімо, у принципі 1 Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи про **незалежність, дієвість і роль суддів** від 13 жовтня 1994 р. зазначено, що виконавча та законодавча гілки влади мають забезпечити незалежність суддів і протидіяти будь-яким спробам позбавити їх незалежності. Судді повинні приймати свої рішення цілком незалежно і мати змогу діяти без обмежень, без неправомочного впливу, підбурення, тиску, погроз, неправомочного прямого чи непрямого втручання, незалежно з чийого боку та з яких мотивів воно б не здійснювалося. У законі мають бути передбачені санкції проти осіб, котрі намагаються у такий спосіб впливати на суддів. Судді мають бути цілком вільними у винесенні неупередженого рішення у справі, яку вони розглядають,

покладатися на своє внутрішнє переконання, власне тлумачення фактів і чинне законодавство. Судді не зобов'язані давати звіт щодо справ, що знаходяться в їх провадженні, ніякій особі, яка не належить до системи судової влади.

На розподіл судових справ між суддями не повинне впливати бажання однієї зі сторін у справі або будь-якої особи, зацікавленої в результатах цієї справи. Такий розподіл може здійснюватися, наприклад, шляхом жеребкування, через систему автоматичного розподілу за алфавітним порядком або через іншу подібну систему. Суддя не може бути увільнений від провадження у справі без поважних на те причин, якими є важке захворювання або особиста заінтересованість цього судді у справі. Кожна з причин, так само як і порядок увільнення, повинні бути визначені законом, і на них ніяк не можуть впливати інтереси уряду чи адміністративних органів. Рішення щодо увільнення когось із суддів від провадження у справі повинно прийматися уповноваженим органом, наділеним такою самою незалежністю в плані судочинства, як і самі судді [6].

Важливості цього питання також була присвячена доповідь Європейської комісії за демократію через право (Венеційської комісії) «Про незалежність судової системи» 2010 р. [7]. У цьому документі, зокрема, наголошується на необхідності для усіх країн дотримуватися Рекомендації (94) Комітету Міністрів з питань незалежності, ефективності та ролі суддів. Особливо мають враховуватися вимоги Рекомендації стосовно добору суддів. Всі рішення, що стосуються професійної кар'єри судді, повинні базуватися на об'єктивних критеріях, а вибір і кар'єра суддів має бути на основі заслуг, враховуючи кваліфікацію, цілісність, здібності й ефективність. Відповідальні органи в країнах-членах повинні проводити роботу і консультувати щодо призначень і просування по службі, опублікувати та застосувати об'єктивні критерії, аби забезпечити, щоб відбір і кар'єра суддів «базувалися на заслугах, беручи до уваги кваліфікацію, чесність, здібності й ефективність». Заслуги – це не лише питання юридичних знань, аналітичних навичок чи академічна досконалість. Вони також повинні включати питання характеру, судження, доступності, спілкування, навичок, ефективності вироблення суджень і т. д.

Дуже важливо, щоб суддя мав почуття чесності та справедливості. Однак на практиці важко оцінити ці критерії. Тому мають застосовуватися прозорі процедури й узгодженість практики. Заслуга як основний критерій у судовій системі дозволить громадськості довіряти і приймати судову систему загалом. Хоча судова система не є представницькою, вона повинна бути відкритою, і доступ повинен бути наданий всім кваліфікованим особам у всіх секторах суспільства. Тож визначальним є принцип, за яким всі рішення щодо призначення та професійної кар'єри суддів мають базуватися на їхніх чеснотах, із застосуванням об'єктивних критеріїв у межах закону (п. 23–27).

Практичне втілення нормативних приписів, у т. ч. і тих, що забезпечують незалежність судового розгляду, покликаний здійснювати ЄСПЛ. Враховуючи багатоаспектність досліджуваного явища й оціночний характер побудови тих чи інших висновків про безсторонність правозастосовного органу, ЄСПЛ не надає чіткого та вичерпного визначення неупередженості. Під час розгляду справи «Делкорт проти Бельгії» [8] Суд зазначив, що «у демократичному суспільстві у світлі розуміння Конвенції право на справедливий суд посідає настільки значне місце, що обмежувальне тлумачення ст. 6 не відповідало б меті та призначенню цього положення».

Отже, сенс і прояви безсторонності прийнято виводити з оцінок правового поняття «упередженість», яке має окремі усталені практикою Суду критерії, пов'язані з наданням переваг одній зі сторін спору. Саме на констатації фактів упередженості і на цій основі визнання порушень правил Конвенції про справедливий суд побудована прецедентна практика ЄСПЛ. Так, під час розгляду справи «Шрабек проти Австрії» було відзначено, що, коли у ній членом трибуналу є особа, котра перебуває в підпорядкованому становищі, з погляду своїх обов'язків і організації своєї діяльності щодо однієї зі сторін, сторони можуть мати сумніви щодо незалежності цієї особи. Така ситуація серйозно впливає на довіру, яку суди повинні надихати в демократичному суспільстві. Відповідно було порушення п. 1 ст. 6 [9, п. 42].

Як бачимо, за позицією ЄСПЛ для встановлення факту, чи є суд незалежним, можуть набувати вирішального значення й окремі зовнішні ознаки. Зокрема, слід звертати увагу на такі чинники, як спосіб призначення суддів, строки їхнього перебування на посаді, існування гарантій від зовнішнього тиску і наявність в органі організаційних ознак незалежності [10, п. 32]. Певне значення має також незмінюваність суддів протягом часу повноважень. Ця обставина має розглядатися як наслідок їх незалежності та як одна з вимог ст. 6 п. 1. Навіть якщо незмінюваність суддів формально законом не встановлена, це ще не передбачає їх залежності від виконавчої влади за умови, що цей принцип визнаний фактично і що є інші гарантії незмінності суддів.

Однак мусимо повторити, що через необхідність встановлення факту упередження або пристрасті така процедура викликає найбільше проблем. Адже не можна безпідставно стверджувати про упередженість, не маючи для цього достатніх підстав. Так, у конкретній справі було встановлено, що Члени Правління призначаються міністром внутрішніх справ, який сам відповідає за управління тюрмами в Англії та Уельсі. То було підставою для звинувачення в необ'єктивності посадовців, котрі здійснювали певні судові функції. ЄСПЛ не вважає, що це встановлює, ніби члени не є незалежними від виконавчої влади: вважати інше означатиме, що судді, призначені міністром або за порадою міністра, який має відповідальність у сфері адміністрування судів, також не є «незалежними». Хоча, як видається, міністр внутрішніх справ може вимагати відставки члена, це може бути зроблено лише у виняткових обставинах, й існування такої можливості не може розглядатися як загрозливе для незалежності членів правління у виконанні судової функції [11, п. 79, 80].

За усталеною прецедентною практикою ЄСПЛ «суд» розуміється як орган, котрий у матеріальному сенсі має визначальну роль щодо відправлення правосуддя. Він у межах встановлених законом на основі правових норм і внаслідок організованого процесу може остаточно вирішувати будь-яке питання, що належить до його компетенції. Відтак, будучи арбітром у відносинах між різними суб'єктами, включаючи органи виконавчої влади, суд повинен бути незалежним і неупередженим. Це означає, що право приймати зобов'язуючі рішення, які не можуть бути змінені несудовою владою на шкоду стороні у справі, є невід'ємним правом самого суду і також одним із компонентів тієї «незалежності», якої вимагає ст. 6 п. 1 [12, п. 45].

Відсутність або, навпаки, наявність незалежності суду може бути перевірена різними способами. ЄСПЛ постійно наголошує на необхідності застосування з цією метою двох підходів: суб'єктивного й об'єктивного. Відмінності між ними полягають у тому, що перший відображає особисті переконання та поведінку конкретного судді у певній справі (тобто жоден із членів суду не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження), а другий визначає, чи були достатні гарантії, щоб виключити будь-які сумніви з цього приводу.

Суб'єктивна неупередженість презумується: вважається відсутніми прояви упередженості, доки не доведено інше. Навпаки, за правилом про об'єктивну незалежність має бути визначено, чи наявні факти, що можуть бути перевірені, які породжують сумніви щодо відсутності безсторонності судів. У цьому зв'язку навіть зовнішні ознаки мають певне значення. Так, повинен заявити самовідвід кожний суддя, щодо якого можна законно побоюватися відсутності неупередженості. Відповідно до судової практики це безумовно усуває недовіру до судів у демократичному суспільстві, навіть коли фактичної упередженості насправді немає. Саме з урахуванням цих вимог будь-який національний судовий орган мусить перевіряти, чи є судовий склад «неупередженим судом». Зокрема, расистське зауваження, зроблене судом присяжному, давало можливість дійти висновку про упередженість суду, враховуючи, що сторона у справі була північноафриканського походження [13, п. 47, 48].

ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» (п. 53, 53) вказував, що під час вирішення того, чи є у цій справі обґрунтовані причини побоюватися, що певний суддя був небезсторонній, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним же є те, чи можна вважати такі побоювання об'єктивно обґрунтованими. Іншими словами, «правосуддя

повинно не тільки чинитися, повинно бути також видно, що воно чиниться». Важливим питанням є довіра, яку суди повинні викликати у громадськості у демократичному суспільстві.

У справі «Краска проти Швейцарії» ЄСПЛ встановив, що сама по собі манера поведінки суду в ході процесу може свідчити про недостатню справедливість його підходу до сторін у справі та про те, що зацікавлена сторона була позбавлена належного розгляду справи [14, п. 32]. Таким чином, неупередженість суду в сенсі ст. 6 п. 1 Конвенції проявляється з урахуванням суб'єктивного й об'єктивного критеріїв у двох іпостасях. Перша є спробою відобразити особисті переконання певного судді у конкретній справі; друга – намаганням визначитися, чи були достатні гарантії, щоб виключити будь-які сумніви з цього приводу [15, п. 58]. Під час розгляду кожної справи слід ставити питання: якщо у справі бере участь колегіальний суд, чи дозволяють певні факти, які піддаються перевірці, незалежно від особистого ставлення кожного з його членів, засумніватися в його неупередженості? Як у питанні про незалежність, зовнішні ознаки можуть набувати значення. З цього випливає, що, щоб висловитися про існування законного сумніву в неупередженості суду, враховується думка зацікавленої особи або осіб. Однак вона не грає вирішальну роль: вирішальна обставина полягає в тому, щоб знати, чи можуть побоювання зацікавленої особи вважатися об'єктивно обгрунтованими. У цьому разі виявляється важко розділити поняття неупередженості та незалежності, тому Суд розглядає їх разом.

З викладеного матеріалу можемо зробити певні **висновки**. Важливу роль у розробці критеріїв неупередженості (тобто безсторонності) як складової частини права на справедливий судовий розгляд відіграє практика ЄСПЛ, у контексті якої повинна формуватися національна судова практика. Фактично забезпечення права на справедливий суд є основою організаційної діяльності суду та процедури вирішення ним юридично значущих справ. Незалежність і неупередженість судді має досягатися комплексом організаційних заходів, таких як автоматичний порядок розподілу справ у суді, визначені критерії притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, відповідальність за втручання у професійну діяльність судді. Судова влада і конкретні судді, котрі здійснюють правосуддя від імені держави, не повинні залежати від інших гілок державної влади або від сторін у судовому процесі. Суди повинні бути дійсно незалежними й вільними від будь-якої форми впливу чи тиску з боку інших гілок державної влади або когось інше. Це мусить забезпечуватися чесним, прозорим і справедливим добором кандидатів на посади суддів на підставі конкурсу, чого нині в Україні досягти не вдається. Попри прийняття відповідних законів і декларування судової реформи, обрання на посади суддів відбувається не прозоро, суб'єктивно з численними порушеннями правил, принципів моралі та законності. Також обов'язковість періодичного підвищення кваліфікації сприяє впевненості у професіоналізмі та компетентності суддів.

Список використаних джерел:

1. Камаровский Л.А. Основные вопросы науки международного права. Москва : Унив. тип, 1892. 92 с.
2. Reid Karen. A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights. London : Thompson / Sweet & Maxwell, 2004. 648 p.
3. Национальный план действий в области прав человека в Республике Казахстан на 2017–2021 гг. Алматы, 2016. 458 с.
4. Кузьмина О.В. Справедливость и состязательность уголовного судопроизводства в Европейском праве. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : Матеріали II міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 8 жовтня 2010 р.) : у 2 т. Т. 2. Одеса, 2010. С. 182–185.
5. Комитет по правам человека ООН. Девяностая сессия. Женева, 9–27 июля 2007 г. Замечание общего порядка № 32, CCPR/C/GC/32, 23 августа 2007 г. Международный Пакт о Гражданских и Политических Правах. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rhrcom32.html>.

6. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323.

7. CDL-AD (2010) 004-е; Report on the Independence of the Judicial System Part I: The Independence of Judges adopted by the Venice Commission at its 82nd Plenary Session (Venice, 12–13 March 2010). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=C-DL-AD\(2010\)004-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=C-DL-AD(2010)004-e).

8. Рішення ЄСПЛ від 17 січня 1970 р. у справі «Делкорт проти Бельгії» (Delcourt v. Belgium), заява № 2689/65, URL: <https://www.legal-tools.org/doc/5e02c9/pdf/>.

9. Рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 1984 р. у справі «Шрамек проти Австрії» (Sramek v. Austria), заява № 8790/79, URL: <https://www.legal-tools.org/doc/de30a4/pdf/>.

10. Рішення ЄСПЛ від 22 червня 1989 р. у справі «Ланборгер проти Швеції» (Langborger v. Sweden), заява № 11179/84, URL: <https://www.legal-tools.org/en/browse/record/66b580/>.

11. Рішення ЄСПЛ від 28 червня 1984 р. у справі «Кемпбелл и Фелл проти Сполученого Королівства» (Campbell and Fell v. the United Kingdom), заяви № 7819/77; 7878/77, URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57456"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

12. Рішення ЄСПЛ від 19 квітня 1994 р. у справі «Ван де Гурк проти Нідерландів» (Van de Hurk v. The Netherlands), заява № 16034/90, URL: <https://www.legal-tools.org/en/doc/852b0e/>.

13. Рішення ЄСПЛ від 23 квітня 1996 р. у справі «Ремлі проти Франції» (Remli v. France), заява № 16839/90, URL: <https://www.equalrightstrust.org/content/ert-case-summary-remli-v-france>.

14. Рішення ЄСПЛ від 12 квітня 1993 р. у справі «Краска проти Швейцарії» (Kraska v. Switzerland), 13942/88, URL: <http://echr.ketse.com/doc/13942.88-en-19930419/view/>.

15. Рішення ЄСПЛ від 20 травня 1998 р. у справі «Гутрін та інші проти Франції» (Gautrin and Others v. France), заяви № 21257/93, 21258/93, 21259/93 та інші. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?>.

